

ДОНОС ПАВЛА САВИЦЬКОГО НА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО: СПРОБА ВЕРИФІКАЦІЇ

Внутрішні конфлікти, що існували в старшинському середовищі за часів Гетьманщини, продемонстрували широкий спектр прийомів, методів, важелів і ресурсів, за допомогою яких те чи інше угруповання намагалося зреалізувати свої політичні та індивідуальні прагнення. Звісно, конфлікти є невід'ємною складовою будь-якої соціальної системи, тож цілком природно, що Гетьманщина й підпорядкована їй Запорозька Січ не становили якогось виключення із загальносвітового правила. Однак не кожна система володіє достатнім арсеналом можливостей для підтримання власної єдності шляхом вироблення індивідуальної моделі (притаманної тільки конкретній системі в конкретній ситуації) стримань і противаг, що дозволила б перетворити конфлікт на джерело динамічного розвитку суспільства.

Гетьманська держава, мабуть, не спромоглася створити інтегративної моделі, що могла б діяти на довготривалу перспективу. Козацький егалітаризм продемонстрував спроможність утворити потужну збройну силу і спрямувати її на руйнування чужорідних державних систем, що контролювали українські землі. Проте егалітарні інтенції козацтва мало прислужилися для конструювання державних інститутів і відповідних йому форм устійнення соціального зв'язку. Козацькій державі бракувало внутрішніх ресурсів легітимації, що примушувало поза межами України шукати санкцію на державний суверенітет – у Речі Посполитій (“Його королівської милості Військо Запорозьке Низове”) чи в Росії (“Його царської величності Військо Запорозьке Низове”). А заодно потрібне було й санкціонування ззовні суспільної ієрархії (надання шляхетства або дворянства), котра з'являлася на ґрунті соціальної поляризації, розмиваючи козацький егалітаризм.

Іван Джиджора тонко схарактеризував напрям трансформації української еліти XVIII століття: “Очевидно, що у суспільстві з дуже недавньою своєю державною традицією матеріальний бік справи грав особливу роль. Через те все найсильніше, найенергійніше, все, що мало будь що втратити ... намагалося улаштуватися так, щоб не стратити свого матеріального становища. Наслідком того весь інтерес і увага вищих верств української суспільності концентрується майже виключно на способах забезпечення своєї матеріальної позиції, хоч би ціною політичних прав і аспірацій. Таке забезпечення і за таку ціну міг дати російський уряд і в рамках російського суспільного і політичного устрою” [2, с. 95]. Хоча, на наш погляд, справа не тільки в “недавній своїй державній традиції” (деякі “недавні” державні традиції, як от у Нідерландах, демонстрували зовсім інші процеси), але й у слабкості інтеграційних структур Гетьманщини, обумовленій егалітарним характером її початкових політичних інститутів.

Егалітаризм протидіяв елітаризмові як такому, без уваги до його етнічної ідентифікації і того, де цей останній брав політичні ресурси та легітимації: з Польщі, Росії чи України. Апелювання до козацької волі заперечувало концентрацію влади та матеріальних ресурсів в руках обмеженого кола осіб як соціально позитивного акту. В умовах слабкої інституалізації держави гетьманська і старшинські посади стали об'єктом гострої боротьби; легітимність урядування тих, хто їх утримував на певний момент, можна було легко поставити під сумнів.

Мірою інтеграції Гетьманської України до Російської держави, старшинські угруповання все менше апелювали до звичаю, освяченого козацькою старовиною, і більше – до російського царя, санкції якого легітимізували козацьке урядування. Відтепер донос, себто непублічне звинувачення козацького урядовця (здебільшого у державній зраді), засвідчене російській адміністрації, стає найголовнішим інструментом внутрішньої боротьби, веденої в легальний спосіб. Доноси могли містити більш або менш достовірну інформацію про постать та її вчинки, могли з різною вірогідністю імітувати дійсність, бути (або не бути) їй відповідним. З останньої третини XVII ст. в Гетьманській Україні донос став надзвичайно поширеним явищем; мабуть, не було жодного козацького урядовця, який би не мав того чи іншого відношення до практики доносів. Тож П. С. Єфименко мав усі підстави ставити питання про “історичний розвиток доносів в Малоросії” як суспільного явища і загальнопоширеної практики [4, с. 394].

Найчастіше у доносі йшлося про намір тієї чи іншої особи перейти на бік потенційного чи чинного противника Росії. Так, на гетьмана Дем'яна Многогрішного доносили щодо його зв'язків з турками, у 1699 р. гетьмана Івана Мазепу звинуватив у зв'язках з Кримом Данило Забіла (за що був покараний і ув'язнений в Соловецькому монастирі – чи не перший з українців), загальновідома невдала спроба викриття Іскрою і Кочубеєм стосунків Мазепи з прибічниками польського короля Станіслава Лещинського та шведського короля Карла XII. Відомі приклади завідомо наклепницьких доносів, як, зокрема, на миргородського полковника Василя Капніста, котрий прославився під час війни з Туреччиною 1735–1739 рр., однак, попри це, був звинувачений у таємних зв'язках з турками. Практика доносів не оминула й Запорожжя.

Повідомлення полкового старшини Павла Савицького про намір кошового отамана Петра Калнишевського було останнім з резонансних випадків використання доносу стосовно впливового козацького урядовця. Якщо говорити про еволюцію доносів як соціально поширеного явища, то писання П. Савицького засвідчує крайнє здібніння жанру. За ним не стояла певна старшинська група, пов'язана програмними цілями та становими інтересами. Це була цілком очевидна наклепницька обмова, наївно складена і слабо аргументована. У ній з перших рідяків прочитувалося бажання пересічного, хоч і не позбавленого амбіційних марень, січового писарчука зробити кар'єрний стрибок із запорозької глушини в столичні канцеляристи.

В листі, адресованому президенту Малоросійської колегії П. О. Рум'янцеву, Савицький сповіщає про намір Калнишевського перейти у турецьке підданство і непокоїться гарантіями власної безпеки: “уже мне въ войске запорожском болше в службе быть незаспособно чрезъ единіе толко эт-неблагополучніе их новости, да и службы несть кроме Ея Императорскаго Величества ... н-где, да и надеяться болше какъ толко на высокопатронскую вашего высокопревосходителя высокую отъческую мылость н-накого”. Слідом за демонстрацією власної жертвовності в ім'я державного інтересу Савицький просить компенсації: “рабски прошу мене бедного ... въ какую при всевысочайшем Ея Императорскаго Величества двор- или въ военную Россійскую службу, которую я получа и въпредь къ оной поощренную верность імель, противъ моего бедного чина ... опред-лить” (додаток 1).

Отже, Савицький доносив, що у жовтні 1766 р. Калнишевський приїхав на Січ вкрай роздратований спілкуванням з президентом Малоросійської колегії Петром Рум'янцевим під час особистої зустрічі з ним. Мовляв, кошовий зачинився у своїй спальні та потайки говорив військовому писареві, що нічого надіятися на росіян, а потрібно написати турецькому султанові листа й надіслати його з 20 добірними козаками, аби засвідчити прохання прийняти Військо Запорозьке до турецького підданства, а також готувати запорожців до походу. В разі, якщо російські військові підрозділи ввійдуть на запорожські терени, то збройно протидіяти їхньому наступу.

Спробуємо з'ясувати причини та мотиви, керуючись якими П.Калнишевський міг якщо не планувати, то принаймні уявно допускати можливість змінити підданство з російського на турецьке, а також використовувати ресурси, на які можна було розраховувати в разі такого перебігу подій. Кошового не могло не дратувати одночасне підпорядкування Запорозжя Малоросійській колегії на чолі з П.Рум'янцевим і Колегії іноземних справ. Вбачаючи в такому подвійному контролі імперських структур загрозу автономії Війська Запорозького, Калнишевський доклав чимало зусиль, щоби залишатися тільки у відомстві Колегії іноземних справ, аби Запорозькі Вольності залишалися своєрідною “іноземною” (стосовно Росії) територією. Для досягнення цієї мети Калнишевський намагався використати свої знайомства з впливовими особами при імператорському дворі, заохочуючи царських вельмож щедрими хабарами. Цю вимогу Кіш включив 4-м пунктом в інструкцію запорозьким депутатам, що відряджалися у 1767 р. для участі в Комісії для складання проекту Нового Уложенія. Цілком імовірно, що у жовтні 1767 р. кошовий мав неприємну розмову в графом Рум'янцевим, котрий обстоював прерогативи свого відомства. Можна не без підстав уявляти, що, повернувшись на Січ, Калнишевський у колі свого найближчого оточення (ще й у себе вдома в покоях) роздратовано лаявся, переповідаючи розмову з президентом Малоросійської колегії. Уривки цієї розмови міг чути полковий старшина П. Савицький.

Втім, далі лайки справа не пішла. Ті, хто був схильний вірити, що Калнишевський таємно виношував плани стосовно Туреччини, не могли

навести належних аргументів. Зокрема, К. Штофельн, автор проекту знищення Січі (1765) ґрунтував свої застереження щодо лояльності кошового на тому, що під час перебування в Петербурзі у складі запорозької депутації (1755–1756 або 1758–1761 роки) П. Калнишевський буцімто погрожував, що в разі, якщо уряд не задовольнить вимог Коша щодо скасування мита та порубіжних питань, запорожці підуть до татар. А ось цитата вислову Калнишевського за Штофельном: “Надобны мы вам или нет? Мы яко лучшие люди должны повиноваться, а другии, то есть чернь к татарам пойдут” [1, с.167]. Однак наведений вислів сам по собі не містить жодної погрози, швидше – констатацію неоднорідності козацького середовища і застереження від небажаного перебігу подій. “Мы яко лучшие люди” – себто лояльні російській владі значні козаки, котрі перейнялися цінностями сталого господарювання і підтримали урядові заходи, спрямовані на стабілізацію кордонів й викорінення здобичництва (гайдамацтва). З іншого боку – “други, то есть чернь”, яка трималася архаїки здобичництва й егалітаризму, стихійно протестуючи проти зростання державної регламентації на порубіжжі; мотивація їхнього переходу “к татарам” цілком зрозуміла. Цей поділ дався взнаки під час повстання сіроми у грудні 1768 року, коли спільники Калнишевського разом з російськими військовими придушували повстання, а частина повсталого сіроми справді мала намір йти до Криму.

Дослідник запорозько-татарських відносин часу Нової Січі С.С.Андрєєва звернула увагу на те, що незабаром після першого обрання на кошівство Калнишевського кримський хан Крим-Гірей пропонував йому перейти до кримського підданства; крім того, у Бахчисараї розглядали його кандидатуру як найбільш бажану [1, с.168]. Як на наш погляд, можна слідом за С.Андрєєвою виснувати про “кримський вектор” у політиці Коша, який становив протизвагу “вектору російському”. Однак при цьому слід чітко уявляти, наскільки незначною могла бути амплітуда “міжвекторного” коливання в діях кошового, який розглядав російську владу не лише як загрозовий для автономії Запорожжя чинник, але й як гарантію свого багаторічного перебування на кошівській посаді та протизвагу проти бунтівної сіроми. Запорожжя вже було надто інтегрованим до імперської структури Росії, щоб його старшина на чолі з кошовим зважилася на ризик радикального повороту в своїй політичній лояльності. У такому разі Кіш втратив би ті гарантії, що забезпечував йому російський уряд в умовах постійної загрози повстання сіроми. А ще був сумний досвід перебування запорожців у кримсько-турецькому підданстві з 1709 по 1734 рік. У пам’яті багатьох козаків трималася кривава різанина, влаштована царськими військами на Запорожжі після невдалого виступу гетьмана Мазепи та кошового Костя Гордієнка проти російського панування. Ці обставини добре усвідомлював російський уряд, залишаючи донос Павла Савицького поза увагою і не сумніваючись у лояльності Калнишевського під час війни з Туреччиною 1768–1774 рр., хоч тоді Порта й пробувала прихилити на свій бік запорожців [6, с.209].

Таким чином, у Петербурзі не сприйняли серйозно донос П. Савицького, як зазначено на звороті однієї з копій його листа, “сие решено особым именованным Указом и доносу неповерено” (додаток 1).

Цікаво, що крім доносу П.Савицького чутки про намір Калнишевського перейти на бік турків і навіть прийняти іслам увійшли до репертуару мандрівних співаків. Так, у поданій М.Костомаровим [5, с.630] козацькій пісні йдеться:

Ой, і де ж ти, Петре Калнишевський, від нас від'їжджаєш?
На кого ти славне Запорожжя так марне покидаєш?
Ой і пише ордер генерал Рум'янцев до [цариці] матушки про зміну,
Що буцім ти, Петре Калнишевський, у турецьку пристаєш віру,
Ой, а матушка видвигає: “великую я державу маю,
Можу упиняти славне Запорожжя і козацькую славу”.

Навряд чи П.Савицький був причетний до створення таких пісень. Але ж який мотив міг спричинити асоціювання Калнишевського з “турецькою вірою” задля поширення його у запорозькому товаристві? Один з фрагментів доносу Савицького може де в чому пролити світло на це питання. Він запевняв, буцімто у серпні 1766 р. полковник Антін Красовський надиктовував йому для запису наказ, в якому серед іншого значилось: “турецким и татарским народам и мал-йших обидь и озлоблений запорожские козаки подсмертною казнью не чинили б запретить, а жили б смирно и дружно” (додаток 2). Цей фрагмент має стилістичні аналогії з розпорядчими документами, дійсно виданими Калнишевським. Будучи ще на посаді військового осавула, так само як і в період кошівства, він займався такою непопулярною серед козацького загалу справою, як організація прикордонних комісій для розгляду запорозько-татарських прикордонних суперечок. На цих комісіях під тиском російської влади Кіш мусив вимагати від запорожців сплати компенсації за збитки кримських підданих, котрі постраждали від козацького здобичництва. Годі говорити, що здобичництво було характерним заняттям не лише запорожців, і що не завжди козакам доводилося дістати від ногайців і кримських татар тих компенсацій, які вони їм сплачували на вимогу з Петербургу. Тож у простих козаків (і не тільки простих) могло скластись враження, що кошовий отаман опікується справами кримських підданих, керуючись міркуваннями особистого зиску й приватних політичних планів.

Нижче у додатках подаємо публікацію двох документів, в яких викладено донос Павла Савицького. Ці документи зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у фонді 7 (Фонд Держархіву), опис 1 у справі 2234. Чільний аркуш теки містить віддрукований типографським способом бланк із заголовним написом: “Государственный архив, МИД, СПб.”. Нижче почерком ХІХ століття написано: “По доносу полковаго старшины Павла Савицкого на запорожскаго кошеваго атамана

Колнишевскаго, что онъ хочетъ перейти въ турецкое подданство”. Перший документ (додаток 1) підписаний П.Савицьким, датований січнем 1767 року, позначення дня відсутнє. Другий – має заголовок “Обстоятельная записка”, містить більш розширену оповідь щодо суті справи, не містить дати та підпису (додаток 2) і був створений, швидше за все, на вимогу П.Рум’янцева. Обидва документи є копіями, вірогідно виготовленими в Колегії іноземних справ. Вони написані одним почерком, за стилем і охайністю відмінним від почерку документів, що готувалися в провінційних канцеляріях. Фрагменти з доносу Савицького вже були представлені у наукових працях, зокрема у С.М.Соловйова, котрий виклав з певними купюрами текст другого документу [6, с.47-48].

Слід звернути окрему увагу на наповнення теки, в якій містився донос Савицького. У ній слідом за доносом розміщена окрема справа під заголовком “О кошевом Кольнишевском”, складена 21 червня 1801 року. Справа складається з документів про звільнення Калнишевського з ув’язнення в Соловецькому монастирі: повідомлення архангельського губернатора Івана Мезенцева про оголошення кошовому царського указу про амністію від 21 червня 1801 року, копія прохання Калнишевського залишитися послушником Соловецького монастиря і зберегти в розмірі виплати, що здійснювалися протягом його ув’язнення, а також доповідь, складена на основі повідомлення губернатора Мезенцева і прохання Калнишевського, читана Олександром I, з резолюцією, яка задовольняла прохання кошового.

На наш погляд, таке поєднання документів в одній теці не є випадковим. Воно засвідчує той дивовижний факт, що донос П.Савицького брався до уваги навіть тоді, коли йшлося про амністію останнього запорозького кошового 25 років по тому, як він потрапив на Соловки. А ще дає підстави думати, що цей донос – попри приписку “Сие решено особым именем Указом и доносу неверено” – постійно фігурував при прийнятті рішень стосовно нього з часу арешту 5 червня 1775 року. Це міркування цікаво було б зіставити з натяком, який зробив Г.О.Потьомкін у своєму поданні на затвердження Катериною II вироку стосовно ув’язнення запорозької старшини. Адже він твердив, що має документи (ордери кошового до старшини), що прямо свідчать про державні злочини керівників Війська Запорозького [3, с.416]. Чи не на доносі Савицького ґрунтується це твердження?

Бібліографічні посилання:

1. Андреева С.С. “Кримський вектор” зовнішньої політики П.Калнишевського (штрихи до біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756-1764 роки) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАНУ. – Вип.3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С.166-169.
2. Джиджора Іван. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930.

3. Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791–1803 //Русская старина. – СПб, 1875. – Кн. XIV. Ноябрь.
4. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708-1802 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. III. Сентябрь.
5. Костомаров Николай. Славянская мифология. – М.: Чарли, 1995.
6. Соловьёв С.М. История России с древнейших времен. – Кн. XIV. Т. 27-28. – М., 1965.

Додатки

№ 1

1767 рік, січень. – Донос запорозького полкового старшини Павла Савицького президенту Малоросійської колегії П.О.Румянцеву про намір кошового отамана Петра Калнишевського перевести Військо Запорозьке до турецького підданства.

по секрету

Ваше высокопревосходительство
премилосердн-йший отец и патронъ

Я имеа Ея Імператорскаго Величества верную присягу и нехотя оной поломить, доношу верно что, запорожского низового войска г[осподи]нъ атаманъ кошевій Петръ Калнишевскій вознамерился сего 767 году будущей весны, Буды поизвестным войска запорожского прозбам никакой, как онъ кошевой просить от всевысочайшаго Ея імператорскаго величества двора мылостив-йшей резолюціи получить неудоистоятся, то уже совсемъ усуетовалы, зъ своимъ войсковымъ писаремъ, а къ войску отсюда своего войскового асаула съ таковым же советом посылалъ (которой уже совсемъ и возвратился) съ Россією начать междуусобство, какъ то і прошлого 766 году в исход- великого поста приехавши со двора от вашего высокопревосходительства много говорили зъ своимъ войсковымъ писаремъ, чтобъ выбрать въ войски двадцати челов-к добрих и послать бы их къ турецькому // імператору¹ съ прошеніемъ вслучаи принятія подь турецкую протекцію.

Я вашему высокопревосходительству помоей верности доношу и буды это неправедно будетъ, то я себе подвергаю вол- вашего высокопревосходительства. Что жъ уже мне въ войске запорожском болше в службе быть незаспособно чрезъ единіе толко эт- неблагополучніе их новости, да и службы несть кроме Ея Імператорскаго Величества Всеросійскому престолу н-где, да и надеяться болше какъ толко на высокопатронскую вашего высокопревосходительства высокую отъческую мылость н-накого, припадая к стопамъ вашего высокопревосходительства, рабски прошу мене бедного зъ высочайшей Ея Імператорскаго Величества матерней мылости въ какую при всевысочайшем Ея Імператорскаго Величества² двор- илы въ военную Россійскую службу, которую я получа и въпредь къ оной поощренную верность імель, противъ // моего бедного чина отчески неоставить опред-лить, і надеясь на высокопатронскую отческую мылость и неоставленіе вечнымъ рабомъ записуюсь.

¹ Написано великими літерами.

² День пропущено.

Вашего высокопревосходительства
Премилосердн-йшого отца и патрона
вечной рабъ Войска Запорожского
низового полковий старшина Павель
Савицкой.

1767

генваря “ ”³ д[ня].

Сие решено особым именным Указом и доносу не поверено⁴.

Арк.1-2 зв.

№ 2

Без дати [1767 рік, січень?]. – Пояснення до доносу запорозького полкового старшини Павла Савицького президенту Малоросійської колегії П.О.Румянцеву про намір кошового отамана Петра Калнишевського перевести Військо Запорозьке до турецького підданства.

Обстоятельная записка

Почему кошевой будущей весны вознамерился с Россією розмырь начать и съ чего можно знать потому что, когда онъ кошевой от вашего высокопревосходительства в прошломъ 766-м году въ октябр- м[еся]це со двора домой приехалъ, то запершись в своей спалн- началы советовать зъ своимъ писаром тако кошевой сказалъ, какъ видно де ничего не надеятся оных , толко что написать к ¹турецкому императору¹ и выбрать въ войски добрых двадцать челов-к и послать с прошеніемъ в случаи принятія под турецкую протекцію а въ військо напиш-м чтоб все въпоготовности и исправности были къ походу и напиш-м буди великороссійская регулярная или гусарская какая либо команда въ запорожскіе дачи могла б прийти зачемъ, тобы ни единого челов-ка не въпустили въ границу, а буди б началы насылно уходить въ дачи запорожскіе, поступилиб с нимы такъ какъ сънеприятелми, въ том же вышъписанномъ октября м[еся]ц- усветовавши і отправыли асаула въ Кошъ писались же къ ¹турецкому императору¹ чрезъ асаула и посылались зъ Коша козаковъ двадцати челов-къ какъ говорилъ кошевий с писарем въ спалн- или нетъ, сказать не могу, разве не писалиль зъ С-чи инепосылалиль козаковъ, какъ асаул в Сечи бавылъ болше двох недель, а къ войску точно моею рукою перво чрезъ полковника Антона Красовскаго въпрошлом 766-м году въ августе м-сяце, а потом и чрез асаула въ октябр- м-сяц- въ войско писали // чтоб все въ готовности были къ походу против Россіи и невыпускали б въ свою границу низачем къ прокористованію никого зъ Россіи, а турецким и татарским народам и мал-йших обидь и озлобленій запорожскіе козаки подсмертною казнію не чинили б запретить, а жили б смирно и дружно, когда жъ асауль свойска въ прошлом же году въ м-сяц- ноябрь- посл-дних чисель возвратился ипрывезъ от войска ответніе писмы и которіи были посекрыту, те писарь отобрав и запершись въ кошевого сундучекъ спрятали, и потому мне отв-тных секретных писемъ знать было неможна.

Арк.3-3 зв.

³ Написано на звороті аркушу 2 унизу.

¹ Написано великими літерами.